

E G Y S Z A T M Á R I S V Á B N É P M O N D A

„Volt egy Rákóczi pince” címmel az alábbi mondaszerű történetet mondta el sváb¹ nyelven vállaji gyűjtésem során Dudler Róza 74 éves mesemondó:²

Na, mein fatr hat vmal einst ətsełt. *Mikor ilyen voutam, mikor ilyen tizennégy éves voutam, akor.*

Rákóczi pince ıst ksāi, un det ıst v mēdli dunda ksāi, zi selst fəwundvt sai. Un do i ši e štui warv. Un dō a grōsv her hāt si kēlt, a gutəs mēdlə hāt or (kēlt).

Nā un dō v soldāt ksāi derv štat, un dō sent khumv, det homs hālt ksāit, dēm zoldāt, *'sztán jelenkezen nála auf lézv.*

Nā u dō soldāt hat ksāit, or kennət zi aufléza.

Hāms hālt ksāit, dēm zoldāt: Dundv is tiš und trinkv und *szivar* und tsigaretə und gliēzv, und und állvs vndvnā, nuĭ lūgv, mus wen zi kumit, di bēzi. *Ha nem szóul semit*, do wern zi kuĭnv maxt.

Nā ūn do ist r nāb der soldāt. Nā un dō sāit zi štārk wirš khumv. Štārk wirš sāit zi khumv. Abŕ buvr nit vmō weggluagvt of də fixt, und und gliēzv und giēs v und trunkv vnavidv und ā krāuxt und (dəs mēdli) hāt tswei dreisv fisv khet.

Und i andvs tąg sind dzi widv khumv. Sin dzi.

Dəs mēdli dā hāt dās mēdli hat v kopfteke khet, fo štui.

Na un dō in letst nāxt sen tsi sō khumv, wen es elt v wēri sāi fo buv. In der v wind ākumv. Sən dzi kumv mutŕ un fatr. Un dā hām ts in khēpt fo šlāf, də buv un da hāmts in ksāit:

— Liəbs khind, a wām biš tu da dund v? Jāj, wir eltər hāma jā khumv ūm di. — hām tsi ksāit gegən. Und hvbət heilət štārk und do də buv hāt khēpt um də armē und hāt fəkhist, und so hām zi wilv niēm v. Und zen dzi, zind zi gāngv, und də buv sənangrisv.

Dəs mēdlə widv štui wara.

★

¹ A XVIII. századi württembergi nyelvjárások egyikének késői utóda.

² A betűk hangértékére vonatkozóan a következő útmutatást kívánom adni:

Magyar nyelvű fordítása megközelítően a következő:

Apám mesélte egykor. Mikor ilyen tizennégy éves voltam, akkor.

Volt egy Rákóczi pince, és ott lent volt egy leány, ő maga elátkozott volt. Oszt kőből volt. Oszt egy nagy úr kínoztta ott, egy jó lányt.

Na oszt ebben a városban volt egy katona, és akkor jöttek, és mondták ennek, a katonának, aztán jelentkezzen nála, hogy megváltsa.

Na és akkor azt mondta a katona, meg tudná őt váltani.

Mondták hát a katonának: odalent van asztal és italok és szivar és cigaretták és poharak, és minden egyéb, csak feküdnie kell, mikor jönnek, a gonoszok. (Gonoszlelkek.) Ha nem szól semmit, akkor nem lesz hatalmuk.

Na és akkor lement a katona. Aztán jöttek is nagy lobbal. Nagy lobbal jöttek. De a fiú még csak el se nézett a tündérekre (fixt), és olvasott és evett és ivott egyfolytában és dohányzott is, és a lánynak már kétharmad részig volt a lába.

Másnap megint jöttek (mármint a gonosz szellemek).

Akkor a lánynak már csak a feje teteje volt kőből.

Na és akkor az utolsó éjszaka úgy jöttek, mintha a fiú szülei lennének. Ebben a szélben jöttek be. Jöttek, anya és apa. Akkor felkeltették álmából, a fiút, s akkor mondták neki:

— Kedves gyermekem, miért vagy itt lent? Jaj, mi, a szüleid jöttünk érted — mondták neki. És erősen sirtak, és akkor a fiú a karjukba emelkedett és összecsókolózott (velük), és így el akarták vinni. És elmentek és a fiút széttépték.

A lány megint kő volt.

*

A szövegről tudni kell, hogy nem vállaji eredetű, noha ott gyűjtöttem. Mesélője Csanáloson (ma Románia) született, Vállaj szomszédságában. A történetet, mint az elbeszéléséből kitűnik, még apjától tanulta. Édesapja csak svábul beszélt — de vegyes lakosságú vidék lévén — sok magyar nyelvű népdalt megtanult.

Hogy elbeszélésének miért éppen „Volt egy Rákóczi pince” címet adta, nem tudott érdemleges magyarázatot adni. Az apjától is így hallotta. A „nagy úr”-ról és a lányról nincs tudomása, hogy esetleg Rákóczi, illetve annak lánya lenne.

*

a = magyar ,á'
ā = nyújtott magyar ,á'
u = gyenge helyzetű ,á'
ā = a—á közötti hangzó
e = magyar ,é'
ē = magyar ,é'
ə = gyenge helyzetű, e'
j = félhangzó, ,j'-s hangzó
o = magyar ,ó'
ō = magyar ,ó'

r = szótag alkotó ,r'
š = magyar ,s' hang
s = magyar ,sz' hang
x = megfelel a német ,ch'-nak
ū = magyar ,ú' hang
u = magyar ,u'
w = magyar ,v'
z = magyar ,z'
~ = nazalis beütés

Mi köze van a címnek a tartalomhoz? Van-e közöttük egyáltalán valami kapcsolat (azon felül, hogy a cselekmény egy pincében játszódik)?

Mielőtt a kérdésre válaszolnánk, vegyünk talán sorra a néhány elemet, illetőleg motívumot, mellyel történetünkben találkozunk, keressünk rá analógiát.

Rákóczi pince

— mint elnevezés igen gyakori, csaknem általánosan ismert országszerte. A Rákóczi hagyománykörhöz kapcsolódik. Fellelhető a szatmári hiedelemanyagban, de elevenen él az abaúj-zempléni néphagyományban is.³ *Hejécén* még manapság is van egy úgynevezett *Rákóczi pince*.⁴ Regélnek *várak alatti pincéről*, vagy *Rákóczi szobájáról*, ahol temérdek kincse van elrejtve. Regéc is ilyen kincsesvár.⁵ Egy erdői vár alatti pincéről esik szó Jakab József cikkében.⁶

Ferenczi Imre munkájából idézek:⁷ „A Szatmár megyei adatok arról tájékoztatnak bennünket, hogy Ecseden és Vaján nagy *kastélya vót Rákóczinak*. E vót a legerősebb, az ecsedi, mert özönvíz vót mindenfelé. Olyan téglából vót építve, hogy csákánnyal se lehetett szétverni. Rákóczinak e vót a leg-híresebb vára. Itt is lakott. A vár tetején egrecéroztak a katonák, a *szobák meg lenn vótak a föld alatt*. . . . Innen nem messze van Sárvár, ott is vót vár’ ”.

Rákóczi kincset őrző pincéjéről tudnak a mérkiek és a vállaijak is. Nem volt tehát nehéz történetünk cselekményét egy ilyen helyiségben lejátszatni. Csanálos pedig azok közé a községek közé tartozik, melyeket a Rákóczi féle szabadságharc közvetlenül érintett, hisz közelében játszódtott le a tragikus majtényi fegyverletétel 1711. április 25-én.

Az elátkozott leány

alakjára bőségesen találunk párhuzamokat. Jakab János közöl egy mondát *Rákóczi leányáról*,⁸ aki beleszeretvén egy labanc tisztbé, elárulta apját és őt fogságba juttatta. Az apa ezért elátkozta lányát. Addig kell egy fehér inget varrnia, míg meg nem váltják a vár alatti pincéből. A népi igazságszolgáltatás egy tipikus példája ez.

A *Volt egy Rákóczi pincé*-ben ezzel szemben, *egy jó lány* szerepel, akit elátkoztak és akit egy nagy úr kínoz. Viszont német hagyományozódás útján őrződött meg napjainkig. A jó jelző felfogható esetleg, mint politikai pártállás (hisz a Károlyi által betelepített svábok csak hírből hallhattak a nagy fejedelemről, s mivel a magyar lakossággal több községben gyakori összejutkozásuk voltak, elképzelhető, hogy a magyarok által bálványozott hős negatív tulajdonságokat vesz fel (= nagy úr, aki egy jó lányt kínoz). Való-

³ Ferenczi I., Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban: Ethnographia LXXI. (1960), 389—436.

⁴ Uo. 423.

⁵ Uo. 425.

⁶ Jakab J.: Ethnographia VI. (1895), 307—309.

⁷ Ferenczi I., Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban: Ethnographia LXXI. (1960), 402.

⁸ Jakab J.: Ethnographia VI. (1895), 307—309.

színűbb azonban, hogy egy, a *tudatosságát elvesztett monda egyik elemének* kicszerelődéséről van szó.

Ami Lajos szamoszegi mesemondótól származnak a következő sorok:⁹ „A batori várba történt ez. Lyányára szigorúan ráparancsolt, hogyha valaki keresi, szóljon. Mondta a lyányának:

— Én most lefekszek, ha észreveszel valakit a lakásnak táján, szóljál. Még ha alszok is, felkelcsél! Az ebemet szigorúan étessed, itassad, hogy a nekem jelezni tuggyon.

De ennek okára a lyány hűtlen lett és a ‚hasburgi‘ családnak hűséget esküdött. Apjának árulója lett. Elment köteni apját, de már a ‚hasburgi‘ katonák is ott álltak az ágy mellett. Felébredt Rákóczi, rájuk se nézett, oszt azt mondta a lyányának:

— Lányom! Hol vótál akkor, mikor ezek megjelentek a lakásomon, hogy te engem nem kötöttél fel? Hanem most mán egyebet mondok, el kell, hogy távozzak. Te pediglen *meg ne tuggyál halni ezer éven keresztül míg valaki meg csókol minden állat képibe,*“

Ferenczi Imre, Rákóczi tanulmányában külön alcím alatt foglalkozik a Rákóczi elárulásához fűződő mondákkal. Mogyoróskán gyűjtötte:¹⁰ „Károlyi árulta el Rákóczit, mer’ mindég haragudott, hogy nem őtet választották meg fővezérnek. Az lett a veszte Rákóczinak”.

Regécen is mesélik,¹¹ hogy miután Rákóczit elárulta a saját lánya, ez *árulásáért apja elátkozta* :—, *Varrd lyányom, mindörökre a jegyínget!* Fogott is rajta az átok, oszt nem tudták felváltani. Ott van a pincébe.”

„*A Volt egy Rákóczi pincé*”-ben az átok kimondása nem szerepel. Már csak magával a ténnyel találkozunk.

A kövévált leány

alakja ismert egész Európában. A „*Volt egy Rákóczi pincé*”-ben is, a *lány kövé válva várja szabadítóját*, de (mint Jakab és Ferenczi cikkeiben is) csak három próbával lehet megváltani.

A kövéváltás az átok egy tipikus formája.

Szendrey Zsigmond ezt írja 1928-ban:¹² Szatmárban „gyakori az elsüllyedés és a *kövé válás* babonás hite; az előbbi az csesdi lap környékén, az utóbbi pedig az *oláhokkal érintkező vidéken*.” (Csanálos) Román népköltési kapcsolatai pedig feltételezhetők. Természetesen esetünkben ez a hatás nem bizonyítható, mert a kövévált leány alakja általánosan ismert a német mese és hiedelemanyagban is.¹³ A magyar népmeseanyagban sem megy ritkaságszámba (lásd *Két egyforma testvér mesetípust* — Aa. Th. 303.).

*A három kalmárfi*¹⁴ közül a legkisebb, *kövé vált király* tanácsára áll ki az óriás ellen.

⁹ Ferenczi I., Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban: Ethnographia LXXI. (1960), 404.

¹⁰ Uo. 404.

¹¹ Uo.

¹² Szendrey Zs., Szatmár megye néphagyományai: Ethnographia XXXIX. (1928), 34.

¹³ Bolte-Polívka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, I., 554.

¹⁴ Berze Nagy J., Magyar népmesetípusok I., 535.

A katona

A „Volt egy Rákóczi pincé”-ben egy katona vállalkozik a lány feloldozására.

Az *elátkozott leányt őrző katonával* pedig Berze Nagy János népmese-katalógusában az *Elkárhozott leány* mesetípusban találkozunk. E mesében azonban szó sincs kővévált leányról, sőt, maga a lány tépi szét őrtálló áldozatait.

Megváltás — hármass próbával

Rákóczi áruló lánya¹⁵ megváltásának hármass útja van: három próba. A próba azonban oly visszataszító, hogy nincs emberfia, aki azt véghezvinné: „Három rettenetes alakban kell az elátkozottat megcsókolnia, s akkor az átok megszűnik. Legelőször vadkan alakjában jelenik meg a lány; szája tajtékzik, agyaráit csattogtatja, orrával és lábaival hányja a földet s rőfögve ront a jövevénynek. Nem kell tőle félni, mert nem bánt, csak az alakjába bújtt rossz lélek ijeszt, ha a legény nem ijed meg, hanem bátran megcsókolja a fenevadat, az első próbát megnyerte. De most jön még csak a java. A lányt őrző gonosz, félve, hogy elveszti hatalmát, rettenetessé teszi az alakokat, mikben a kisasszonynak elő kell jönni. Másodszor bősziült bivalybika alakjában jó elő; szemeit forgatva, szörnyű fejét iszonyúan rázva, rohan a puszta kézzel álló merészkedőnek. Oly rettentő a jelenet, hogy a próbánál rendszerint megszakad a vállalkozók szíve. Ha azonban még ezt a próbát is kiállná valaki, akkor jön a harmadik, a legnehezebb. A szép leány varangyos béka alakjában jelenik meg s szörnyű nedveket fújva magából, tátogva nyújtja a száját az érkezőnek.”

A *regéci várban* elátkozott Rákóczi lánya¹⁶ hiába várta szabadítóját. „Mindenfélének vált, *malomkeréknek, tüzes keréknek*, oszt csak nem tudták felváltani. A kincessel együtt el van átkozva”.

Az *Üldözött szarvasűnő*¹⁷ mesetípus szintén tartalmaz egy motívumot, amelyben *egy ifjú* az elátkozott királykisasszony kérésére *három éjjelt eltölt* úgy, hogy ezen idő alatt emberfeletti kínokat kell elviselnie.

A *fekete kisasszony*¹⁸ című mesében az elátkozott lányért próbát kiálló hős előtt az ördögök *testvérei* majd *szülei* képében jelentek meg. A fiú kiállta a próbát.

A *zöld dragonyos-nak*¹⁹ éppúgy *nem volt szabad szólnia*, mint a Rákóczi pincében levő katonának, se semerre néznie, csak így állta ki a próbát.

A fenti mesék német analógiáit is megtalálhatjuk.²⁰

¹⁵ *Jakab J.*: Ethnographia VI. (1895), 307—309.

¹⁶ *Ferenczi I.*, Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban: Ethnographia LXXI. (1960), 404.

¹⁷ *Berze Nagy J.*, Magyar népmesetípusok I., 532. laptól.

¹⁸ Uo. 533.

¹⁹ Uo. 535.

²⁰ *Bolte-Polívka*, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm III., 114—115; II., 318—348.

A természetfeletti lények

akik az átoktól való megváltást a legkülönfélébb módon, a legváltozatosabb fogásokkal gátolni igyekeznek, *sokfélék lehetnek*. A „Volt egy Rákóczi pincé”-ben tündérekkel találkozunk, *gonosz tündérekkel*, másutt *boszorkányok*, *ördögök*, *manók*, *óriások* szerepelnek, sőt egy zempléni mondában „*vöröspikások*” őrzik az elátkozott kincset.

A próba kimenetele

A tárgyalt *meseanyag* igen sokféle, három dologban azért megegyeznek:

a) Elátkozott személy megváltásáért folyik a cselekmény.

b) Többszöri próbát kell kiállnia a megváltónak.

c) *Ha sikertelenségeken keresztül is, de végül mégiscsak győz a hős*. A vége jó, minden jó jelszó egyébként népmeséink általános érvényű sajátossága.

Nem ilyen happy end-del találkozunk a *Volt egy Rákóczi pincé*-ben. A fiúnak (katonának) *nem sikerül megváltania az elátkozott lányt, széttépik a szellemek*. Ez a mondai sajátosság tükröződik a Jakab által közölt mondában is:²¹ ha valaki ki is állná az első két próbát, még korántsem jutott célhoz, mert harmadszorra olyan undok alakban jelenik meg a leány, „*hogy nincs anyaszülőtte, aki megcsókolná*. Sokan próbálgatták, de mind ott benn veszttek, hírmondó sem jött belőlük vissza. A szép királylány pedig csak ül, csak ül az erdői várban”.

Mi okozta a „Volt egy Rákóczi pince” hősének halálát? Az a tény, hogy nem tartotta be a néphit által előírt emberek-szellemek közötti kapcsolat szigorú szabályait. Esetünkben: azt a szabályt, melyet a német babonalexikon,²² így fogalmaz meg: „*Geisterkuß bleibt nicht ohne verderbliche Wirkungen*,”²³ azaz, *szellemcsók nem marad rontó hatások nélkül* (A fiút pedig megcsókolták a gonosz tündérek, szülei alakjában). *Nagy általánosságban érvényes, hogy szellem megszólitása veszélyes, mert törvényszerű következménye a betegség és a halál.*²⁴

*

Eredetét tekintve az a nézetem, hogy két, egymástól műfajilag különböző, de tartalmilag rokon történet esik egybe:

1. Az egyik egy monda, amelyben *Rákóczit elárulja a lánya*, ezért annak bűnhődnie kell: *apja elátkozza*. A lány a föld alatti helyiségben senyved. Az átok alól csak úgy szabadulhat, ha valaki *hármass próbával* megszabadítja. *De nincs emberfia, aki mindháromszor sikerrel járna*.

²¹ *Jakab J.*: Ethnographia VI. (1895), 307—309.

²² *Hoffmann—Krajer*, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I—X. (1927), Leipzig.

²³ I. m. V., 856.

²⁴ I. m. III., 505.

2. A másik egy mese, amelynek egészét lehetetlen az idők távlatából rekonstruálni, de annyi bizonyos, hogy egy jó lányt sóbálvánnyá változtattak; egy gonosz lény (aki csak esetleg a mondai hatás következtében lett nagy úr, talán a „Bátori leánya” monda hatása érződik rajta)²⁵ kínozta pincében vagy várpincében. Ebbe a városba jött egy *katona*, akinek elmesélték, hogy van itt egy elátkozott lány, ő megmenthetné, de csak akkor töri meg a *gonosz tündérek* hatalmát, ha három próbán sikerrel túljut. Két próbát sikerrel teljesít a hős, nem veszi tudomásul a szellemek érkezését és cseleit, *harmadszorra* azonban, mikor *szülei képében* jelennek meg nála, elveszti fejét, meglakol s a már csaknem egész testében élő lány újra sóbálvánnyá változik.

A tragikus végre mondhatnánk, hogy meséinknek ez nem sajátja. Valóban igaz, de nem mondhatjuk el ugyanezt a német folklór-anyagról, ahol nem megy ritkaságszámba a pesszimista befejezés. Különösen valószínűnek hangzik állításon, ha arra gondolunk, hogy a babona át meg átszövi a mesék anyagát. A német hiedelem pedig a szellemekkel való beszélgetést, kontaktust halálos veszedelemnek tekinti.²⁶ Tehát az ilyen kapcsolat nem végződhet jól még a mesében sem (itt most nem gondolok olyan szellemekre, mint pl. a koboldok és segítők, dolgozó szellemek).

A *Volt egy Rákóczi pince* arra vall, hogy a sváb nyelvű történet mese-része valahonnan Württemberg²⁷ vidékéről került el Szatmárba. De hatással voltak rá a sváb elemektől hemzseggő babonás történetek is.²⁸

Mi az tehát, ami a mondából, illetve a meséből megmaradt? Szinte csak az, ami közös, vagy hasonló volt. Csak a nagy hasonlóság következtében állhatott elő az a helyzet — amelynek létrejöttéhez azonban hozzájárult, hogy a svábság, amely nem sokkal a Rákóczi-féle szabadságharc bukása után érkezett Károlyi birtokaira, nem őrizhetett eleven élményanyagot a nagy fejedelemről — amely elősegítette egy Rákóczi-monda továbbélését (legalábbis bizonyos elemeinek továbbélését). A szatmári svábság hallott viszont a környező magyarságtól olyan mondákat, melyek hasonlítottak a magukkal hozott mesekincs valamelyikére (esetleg babonás történetek valamelyikére is), így azokat beépítették saját folklórukba.

A *Volt egy Rákóczi pince* megőrizte a *monda címét*. A lány árulása és az elátkozás motívuma kikopott, megmaradt — mert egybeesett a mesével — a *hármass próbatétel és sikertelen kimenetele*. Még valami átmentődött a mondai műfajból: a *hangulat* (ez a hangulat történetünk műfaji hovatartozandósága szempontjából döntő fontosságú), mely a mondákon belül is főleg a hiedelem-mondák jellemző sajátja.

Csallány Géza

²⁵ Szilágyi S., Báthori Gábor fejedelem. Pest, 1867. 240. lap: „Nejét megveté és minden törvény nélkül nem különben mint rabot, hol egyik, hol másik várában tartá és keseregteté”.

²⁶ A vallajiak szellemekhez fűződő kapcsolatát szakdolgozatomban dolgoztam fel: *Der Umgang mit übernatürlichen Wesen im schwäbischen Dorf Vällaj*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Germanisztikai és Néprajzi Intézete, 1965.

²⁷ Vonház I., A szatmármegyei német telepítés. Pécs, 1931. 25—34.

²⁸ Lásd ²⁶. j.